

Unsplash iliustr.

Ar verta XXI a. priešinti elitinę ir populiariąją literatūrą?

Akad. Jūratė Sprindytė

Griežtas kultūros hierarchizavimas nebemadingas jau keli dešimtmečiai. Anksčiau įsitvirtinusį aiškų meno skirstymą, sociologiškai apibrėžtą Pierre'o Bourdieu, kad elitiniai skoniai kildinami iš turtingųjų, vidutiniai arba „miesčioniški“ būdingi vidurinijai klasei, ir vulgarūs žemuomenei¹, keičia daug lankstesnės nuostatos. Nebeperspektyvi skirtis tarp elitinės ir populiariosios literatūros imta esmingai reflektuoti ypač išplitus įvairioms medijoms ir susidarius optimalioms sąlygoms masiniam meno tiražavimui. Lietuvoje šis procesas įsibėgėjo nuo 2000 metų, įsivyravus komerciniam leidyklų tinklui, išsiplėtojus reklamos industrijai. Elitinė literatūra žvalgo naujas literatūros tendencijas, formuoja literatūros klasikos ir kanono pagrindą, o masinė demokratiškai aptarnauja mažiau išrankią skaitančią bendruomenę, bet akivaizdu, kad abi literatūros linkmės tampa neatsiejamomis ir vis stipriau viena kitą veikia. „Masiškumas ir elitiškumas gali keistis vaidmenimis, be to, jie vienas kito kriterijai; elitinės ir [masinės] pop [literatūros] vaidmenų kaita – būtinas kultūros dinamikos aspektas.“² Tariant Gombrowicziaus žodžiais, „kultūroje ne tik žemesnybė turi

AR VERTA XXI A.
PRIEŠINTI ELITINĘ
IR POPULIARIĄJĄ
LITERATŪRĄ?

¹ Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Routledge Classics, 2010.

² Tomas Kačerauskas, „Elitinė ir masinė kultūra medijų sąlygomis“, *Logos* Nr. 88, p. 61.

būti kuriama aukštesnybės, bet ir atvirkščiai – aukštesnybė per žemesnybę³. Padidėjęs technologijų ir vaizdo naudojimo intensyvumas bet kurioje komunikacijoje skatina ir literatūros transformacijas. „Yra daug ženklų, rodančių, jog kuriame visuomenę, kurioje netrukus vargu ar bus įmanoma sukurti ilgesnį mintį. Tarpus užpildo nedidelės pavienės informacijos nuotrupos, jos įsiterpia į visumą ir ją suskaido, išstumdamos viską, kas nors kiek pasenę, didesnės apimties ir lėtesnio tempo“⁴, – teigia Thomas Hyllandas Eriksenas, parašęs itin aktualią knygą „Akimirkos tironija“.

Šiame tekste, remiantis pastarojo dešimtmečio kūriniais, bus bandoma tvirtinti, kad abiejų reiškinių asimiliacija, persilieėjimas, supanašėjimas yra neišvengiamas. Bet netrūksta ir kitaip manančių.

Klasikinio skirstymo į aukštąją ir žemąją sferas kategoriškiausiai tebesilaikė filosofas Arvydas Šliogeris, totaliai kritikuodamas naująjį etapą, jo nuomone, pasibaigusį su Heideggerio mirtimi (XX a. 8-asis dešimtmetis), kai egzistencinius būties klausimus pakeitė dekonstruojantys Niekio pavidalai. Populiarųjį meną Šliogeris vadino sachariniu, kičiniu, „šėtono advokatu“, naujųjų technologijų įsiveržimą laikė „Masinio Mulkinimo Medijomis“⁵, žodį „Ekranas“ rašė didžiąja raide, kaip agresyviai monopolizavusį tą lauką, kurį užpildydavo apoloniškasis grožio dėmuo. Anot filosofo, „[K]lasikinio menininko tipas dabar išstumtas iš visuomenės kaip kamštis iš vandens.“⁶ Jam iš dalies atitaria filosofas Arūnas Sverdiolas, kalbėdamas apie vertybių nihilizmą, kultūros vertikalios matmens „horizontalizavimą“. Savo esė knygoje „Lekštutėlė lėkštelė“ vienas pirmųjų konceptualiai prabilo apie tai, „kad mūsų literatūrai tinka bet kas, kad elitinis chamizmas visiškai susiliejo su masiniu“, tai esąs mūsiškasis „hierarchinių perskyrų nutrynimo variantas“⁷. Tokį požiūrį palaiko poetas Tomas Venclova: „Profesionalusis menas su pramogų kultūra negali ir neturi konkuruoti (o jei bandytų – neturėtų jokių šansų): tai skirtingos plotmės reiškiniai [...] rimtam meno mylėtoji lieka Bachas ir Stravinskis, Giotto ir Van Goghas, Dantė ir Achmatova, Chaplinas ir Fellinis – niekur jie nedingo⁸. Siaurai auditorijai skirti kūriniai uždarami į savotišką akademinį getą, skirti minimaliai auditorijai (kaip antai prozininko ir kritiko Andriaus Jakučiūno romanas „Lalagė“, kurio paprastas skaitytojas neįveiktų ir nesuvoktų). Literatūrologas Regimantas Tamošaitis populiariosios literatūros suvešėjimą vertina itin kritiškai ir metaforiškai vadina įsigalėjusiais „Sosnovskio barščiais“. Tekstai neretai diferencijuojami kaip uždari ir atviri. Jiems taikomas skaitymo įgūdžių skirtumas: uždaram – pasyvus, pagaulus, drausmingas skaitytojas, linkęs priimti gatavas prasmes, o atviras kūrinys sunkesnis, kartais avangardiškas ir kviečia dalyvauti pačiam prasmes konstruojant. Su vaikais atlikti tyrimai rodo, kad rašant ranka gerėja ir skaitymo įgūdžiai, paties mąstymo kokybė – „įdarbinamos“ papildomos smegenų sritys, kurių neprireikia baksnojant klavišus. Deja, perspektyva – paprastėjantis tekstas.

³ Witold Gombrowicz, *Lenkiški prisiminimai*, iš lenkų k. vertė Irena Aleksaitė, Vinius: Odilė, p. 109.

⁴ Thomas Hylland Eriksen, *Akimirkos tironija: greitis ir lėtis laikas informacijos amžiuje*, iš norvegų k. vertė Eglė Išganaitytė, Vilnius: Tyto alba, 2004, p. 7.

⁵ Arvydas Šliogeris, Virginijus Gustas, *Pokalbiai apie esmes*, Vilnius: Tyto Alba, 2013, p. 275–302.

⁶ Ten pat, p. 303.

⁷ Arūnas Sverdiolas, *Lekštutėlė lėkštelė*, Vilnius: Versus Aureus, 2006, p. 130.

⁸ Tomas Venclova, „Kultūra autentiškiausiai plėtojasi be dotacijų“, <https://www.bernardinai.lt/2014-01-30-tomas-venclova-kultura-autentiskiausiai-ple-tojasi-be-dotaciju/> 2

AR VERTA XXI A.
PRIEŠINTI ELITINĘ
IR POPULIARIĄJĄ
LITERATŪRĄ?

Vieni pirmųjų kultūrologų, bandančių reabilituoti masinę kultūrą, buvo Leonidas Donskis, teigęs, kad reikia pajėgti išsižadėti „estetinės ir intelektualinės pasaulio idealizacijos“; kino teoretikas Nerijus Milerius („vizualumas yra greitesnė medija“), rašytojas literatūrologas Artūras Tereškinas, knygoje „Popkultūra: jausmų istorijos, kūniški tekstai“ prisipažinęs, kad pats yra veikiamas popkultūros ir bando į ją pažvelgti iš vidaus, kaip vartotojas. Literatūrologas Giedrius Viliūnas išsamiausiai suklasifikavo ir aprašė populiariąją literatūrą, sukurtą jau per nepriklausomybės metus, išskirdamas detektyvinius, sensacinius, politinius trilerius, meilės romanus, lengvesnio turinio istorinius pasakojimus, fantastiką⁹. Kol kas nebūta bandymų pažvelgti, kokius pavidalus įgauna abipusis elitinės ir populiariosios koreliavimas, kokia tarpusavio skverbtis.

Man patinka sociologo Zygmunto Baumano credo, kad Vartojimo epochai būdinga „visadystės kova prieš dietą“ – tai reiškia plataus spektro pripažinimą ir perskyrų nykimą. Mane tai ir domina – abiejų polių sąveika ir integracija.

Elitinė literatūra siejama su individualumo specifika, intensyvios estetikos pagavos (t. y. estezės, kurią apibrėžė Vytautas Martinkus, remdamasis Algirdo Greimo estezės samprata)¹⁰ lūkesčiais. Poetai Henrikas Radauskas, Tomas Venclova, Nijolė Miliauskaitė, Gražina Cieškaitė, prozininkai Juozas Aputis, Leonardas Gutauskas, Valdas Papievis, kurių kūriniai kiek apsunkę nuo minties reikšmingumo ar atminties kultūros, palaiko aukštojo meno režimą. Bet toks grynumas vis sunkiau aptinkamas, ne vieno autoriaus tekstai panašėja į melanžą, supinantį abiejų režimų siūlus. Net istorinių romanų autorius Petras Dirgėla, gynęs elitinės literatūros grynumą, paskutiniame keturių tomų romane „Karalystė: Žemės keleivių epas“ bendruomenės dezintegraciją išreiškė formų irumu, mainymusi, eklektika, paraliteratūriniais elementais. Kaip intelektualios ir populiarios literatūros sėkmingas hibridas Vakarų kritikų nuolat linksinuojamas Umberto Eco romanas „Rožės vardas“ – jau senokai pasirodęs ir nelyg pradėjęs žygi į abiejų tipų suliejimą – 1980 metais. Įdomu, kad ir Lietuvoje būta pranašingų šios tendencijos ženklų. Vienas autoritetingiausių literatūrologų sovietmečiu Albertas Zalatorius dar 1984 metais numatė, kad ateityje ir elitinė, ir populiarioji kultūra įgaus savo reikšmę bei statusą, nes žmogui reikia ir vieno, ir kito. Progresuojančiu tempu taip ir įvyko. O paskutinis Eco romanas „Nr. 0“ pasiekė tam tikrą melagienų epochai būdingą kraštutinumą – tai kūrinys apie neegzistuojantį laikraštį, iki groteskinio absurdo parodęs simuliacinės tikrovės įsigalėjimą.

Jei palygintume dviejų lietuvių eseistų Giedros Radvilavičiūtės „Šiandakt aš miegojau prie sienos“ ir Mindaugo Kvietkausko knygą „Uosto fuga“, matytume raiškos skirtumus, bet nenuneigtume, kad abu yra intelektualūs rašytojai. „Uosto fugos“ tekstui skaityti reikia lėto laiko, mąslaus įsigilino. Būdingas bruožas – aukštasis stilius, estetiškas tokio meno pranašumas. Radvilavičiūtė siekia rašyti šmaikščiai ir žaismingai, mėgsta paradoksus ir lengvai įsimenamas frazes, kuria skambius posakius, kupina dinamikos, humoro, virtuozinių aliuzijų. Rimtosios literatūros klodui priklausytų jos įsodrintas intertekstualumas.

Estų literatūros specialisto Tiit'o Hennoste nuomone, pastaraisiais dešimtmečiais trys estų prozos atšakos pakrypo populiariosios literatūros pusėn – „žanrinė literatūra, madinga

AR VERTA XXI A.
PRIEŠINTI ELITINĘ
IR POPULIARIĄJĄ
LITERATŪRĄ?

⁹ Giedrius Viliūnas, *Populiarioji literatūra, Naujausioji lietuvių literatūra /1988–2002/*, Vilnius: Alma littera, 2003, p. 289–318.

¹⁰ Vytautas Martinkus, *Estezė ir vertinimai*, Vilnius: Edukologija, 2013.

literatūra ir senoji buitinė¹¹ – tai dažniausiai masiškai skaitomos knygos. Latvijoje į populiarią literatūrą apskritai žvelgiama tolerantiškiau, ji leidžiama ir recenzuojama be išankstinio nusistatymo. Žanrinė – detektyvai, nuotykių, fantastika; madinga – lengva istorinė proza ir kapitalistinis realizmas arba hedonistinė proza, atspindinti vartotojiškumo blizgesį: jauni vadybininkai, programuotojai, veltėdžiai mėgaujasi prabanga, įvairiopais santykių pavidalais. Į tarpinę zoną turėtume padėti lietuvių esė.

Jurgis Kunčinas, Jolita Skablauskaitė, Sigitas Parulskis, Undinė Radzevičiūtė – būtų tie ribiniai rašytojai, kurių prozoje galima rasti daug abiejų režimų kontaminacijos. Pripažinus tą minėtą melanžą, išsprendę nesutarimai dėl Jurgos Ivanauskaitės ar Kristinos Sabaliauskaitės romanų. Vieniems tai pati tikriausioji rimta literatūra, o akademiniams kritikams atrodo, kad ji per mažai profesionali, kad turi pernelyg daug skaitytojus gundančio masalo. Tokie prieštaringi vertinimai kyla ne tik dėl normatyvinių nuostatų, bet ir dėl kriterijų maišaties. Esama nuomonių, kad ir populiarioji literatūra turi savo lygmenis, tokiu atveju Ivanauskaitės ir Sabaliauskaitės romanas galėtume priskirti aukštajam pilotažui.

Su rimtosiomis formomis savo efektingą pasakojimą lengvai sulieja Parulskis. Skablauskaitė grąžino netoleruotinas sovietmečiu tamsios gotikinės literatūros temas, raganavimo, burtų, mistikos, okultizmo, nuodėmės, aistringos meilės motyvus, bet drauge akcentavo lietuviams įprastą artumą gamtai ir elitinei prozai būdingą individo unikalumą bei laisvės pojūtį. Kunčinas siužetų fragmentaciją ir pasakojimo lakumą derino su brežnevizmo epochos nuosmukio ir bohemos analize, o geriausiame romane „Tūla“ sukūrė įsimenantį urbanistinį Vilniaus scenovaizdį. Radzevičiūtė į romanas bei apsakymus mėgsta įvesti detektyvo intrigą, daug ironijos ir net juodojo humoro, motyvuotai šaiposi iš suprogramuoto šiuolaikinio žmogaus, jo sėkmės ir verslumo standartų, vadinamojo „Manheteno komplekso“, kurį įkūnija vienintelis šūkis – „nesusimauti“. Ji atstovauja žiogų (*strekaza*), mizantropų, *lūzerių*, dendžių, ironistų plejadai, pasižymi ypatingu stiliaus lakonizmu, bet sakosi rašanti „intelektualų mažumai“. Jurgos Ivanauskaitės tekstai gali būti traktuojami kaip įgalinimo, išlaisvinimo veiksnys, funkcionalūs lyčių politikoje ar ieškant kitokių dvasinių praktikų.

Literatūrologas Dainius Vaitiekūnas, monografiškai tyręs reklamos įtaką poezijai, knygoje „Lietuvių literatūra ir reklama: vartotojų visuomenės poezija“ pažymi „ėjimo į žmones strategiją, kurią galima būtų apibūdinti kaip šiuolaikiniam vartotojui artimos kalbos ieškojimą, nesibodint laikinų aktualijų“ (p. 178). Populiarioji dažnai nutolsta nuo oficialios taisyklingos kalbos, priimto disciplinos laipsnio. Kasdienybės figūros įsismelkė suproziniu, brutalesnės realybės šuorais, net paplitusiomis klišėmis, kurias kūrybingi rašytojai ironizuoja, peržaidžia. Žaidimai kalba ir kalboje anksčiau buvo traktuojami kaip aukštas intelektualinis menas, bet dabar tarmės, slengas, keiksmožodžiai, šnekamoji, o ne poetinė kalba ima viršų, madinga kalbėsenai suteikti socialinio šiurkštumo (rašytojo Herkaus Kunčiaus proza).

Rimanto Kmitos romanas „Pietinia kronikas“ pavadintas popromanu sąmoningai, jis toks ir yra, drauge turi tam tikro rimtai literatūrai būdingo pirmųjų „gariūnų metų“ analitiškumo. Štai plebėjo manifestacija: neprestižinis miesto rajonas, drabužiai (treningai), užsiėmimai (nelegali prekyba), pirmosios meilės liapsusai, netradicinis sportas (regbis), marginali kalba (regioninė šiauliškių tarmė, jaunimo slengas). Jis tarsi įžeidžia raštingumą į oralizuodamas, perkelia kalbą iš literatūrinės srities į mažiau pasiduodančią kontrolei, labiau konteksto apibrėžiamą sakytinės kultūros vartoseną. Kmitos romano pasisėkimas, be kita ko, liudija,

AR VERTA XXI A.
PRIEŠINTI ELITINĘ
IR POPULIARIĄJĄ
LITERATŪRĄ?

¹¹ Varpai: almanachas, Šiauliai, 2014 (30), p. 111.

kad knygos populiarumą galima paskatinti ir šiuolaikinėmis reklaminėmis technologijomis, socialinių tinklų aktyvumu. Dar semiotikas Jurijus Lotmanas populariąją literatūrą apibrėžė ne kaip teksto struktūros objektą, o kaip sociologinę problemą, teksto funkcionavimą. JAV komunikacijos prof. Johnas Fiskė populariąją kultūrą skatina tirti kaip prasmų ir malonumų apyvartos reiškinį („Įvadas į komunikacijos studijas“, p. 108), o elitiniai tekstai, pasak teoretikų, atvirkščiai, esą tiriama pagal išsaugojimo, baigtinumo, pakankamumo, respektabilumo praktikas. Vienus reiktų tuoj pat suvartoti, o kitus – įmuziejinti, sukanoninti.

Pastaruoju dešimtmečiu į rašytojų kūrybą agresyviai skverbiasi medijos – ir teksto struktūros pakitimais, ir net tiesioginėmis nuorodomis. Štai tokia citata iš Agnės Žagrakalytės poezijos knygos, kur man atrodo ironija ambivalentiška:

*šios šiaurės gegužėj aš ryškiai sušalus,
nėra interneto,
myliu tave
dabar baisiai,
dar baisiau – nes nėra kaip to
pasakyti, nėra interneto*

Štai, p. 48

Verbalines prasmes papildo piešiniai, paišai, vizualika, nuotraukos, juodraščių faksimilės (rašomi komiksai apie rimtus, reikšmingus dalykus – Algirdą Julijų Greimą, Sibiro tremtį (didelio atgarsio sulaukė komiksas „Sibiro Haiku“). Galbūt tokias knygas teisingiau vadinti grafiniais pasakojimais. Umberto Eco išsamioje paskaitoje „Nuo interneto iki Gutenbergo“, skaitytoje dar prieš dvidešimt metų, teigė, kad nereikia priešinti vizualinės ir verbalinės komunikacijos: „tobulinti reikia ir vieną, ir kitą“ (Šiaurės Atėnai, 1999 06 12).

Išvada

Pasikeitęs socialinis diskursas kodifikuoja tam tikras naujas kūrinio ir skaitytojo komunikavimo sąlygas – interaktyvumas, auditorijos mastas, dehierarchizacija, grįžtamasis ryšys per socialinius tinklus palankus populariajai literatūrai plisti. Tekstas vis dažniau imamas matyti kaip diskursų mišinys. Šiuolaikiniame literatūros lauke stebime ne tiek naujų žanrų, struktūrų ar stilių atsiradimą, kiek jau įsitvirtinusių kontaminacijų ir persidengimus.

AR VERTA XXI A.
PRIEŠINTI ELITINĘ
IR POPULIARIĄJĄ
LITERATŪRĄ?